

Luka Brajković¹

Humor i satira: dva „oružja“ pravaškoga pokreta

Pravaški pokret koji je svoje prve obrise² počeo dobivati već 1850-ih godina u spisima dvaju prvaka Ante Starčevića (1823.-1896.) i Eugena Kvaternika (1825.-1871.) složen je i vrlo slojevit fenomen kojeg se može promatrati iz mnoštva različitih perspektiva. Ponajprije kao politički pokret koji je značajno obilježio hrvatsku politiku druge polovice 19. stoljeća, pa i kasnije, kroz praktično djelovanje svojih zastupnika i ideologa u Hrvatskome saboru. Baveći se aktualnim političkim, društvenim, povijesnim i gospodarskim temama pravaši su u svojim često vatrenim i kritički intoniranim govorima pobuđivali oštre reakcije vlasti, ali i simpatije publike u sabornici, kao i puka koji je kroz dnevni tisak mogao pratiti burne saborske rasprave. Poznat je slučaj tzv. „vritnjaka“ i afere oko hrvatskih komorskih spisa kada je na sjednici 5. listopada 1885. godine senjski pravaš Josip Gržanić nasrnuo na bana Khuena istjeravši ga iz sabornice udarcem noge u stražnjicu.³ Zatim je tu perspektiva pravaštva kao privlačnog ideološkog sustava koji je doživljavao brojne povijesne i političke mijene, pa čak i iskrivljavanja⁴, od strane različitih političkih aktera. Zamišljeno od Starčevića kao beskompromisno i često previše idealističko, pravaštvo je u srazu sa stvarnošću, povijesnim, geopolitičkim i dnevno-političkim okolnostima bilo primorano ublažavati ili čak napuštati određena politička načela prilagođavajući ih trenutku. Pravaštvo je, nadalje, dalo svoj obol i razvitku hrvatske književnosti.⁵ Zbog svojeg kritičkog naboja pravaštvo je pogodovalo razvoju ne

1. lukabrajkovic31@gmail.com

2. O početima pravaške ideologije više u: Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, (Zagreb: Golden marketing, 2000.), 38.-63.

3. Više o aferi, Gržaniću i njegovom djelovanju u: Kolar, Mira, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske“, *Senjski zbornik : prilozima za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, vol. 22. br. 1., 1995., 267.-292.

4. Možda je najbolji primjer onaj dr. Stjepana Buča koji je od sredine 1920-ih, a osobito u drugoj polovici 1930-ih godina, pokušavao Starčevića dovesti u svezu s tada ponovno aktualiziranim rasnim učenjima prikazujući ga kao preteču Hitlera i nacionalsocijalizma. Više u: Jonjić, Tomislav, „Ante Starčević u ideološko-političkim previranjima uoči Drugoga svjetskog rata“ u: *Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017.), 27.-29.; Jareb, Mario, „Hrvatski nacionalisti i djelo Ante Starčevića: Od atentata u Marseilleu do uspostave Nezavisne Države Hrvatske (1934.-1941.)“ u: *Pravaška misao i politika: Zbornik radova*, uredili Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007.), 285.-287.

5. Više u: Nemeš, Krešimir, „Pravaštvo i hrvatska književnost“ u: *Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017.), 463.-489.; Jelčić, Dubravko, „Hrvatska književnost i pravaštvo. Izvodi iz 'Povijesti hrvatske književnosti'“ u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučeđu dvaju stoljeća*, uredili Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.), 69.-103.; Gross, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, 643.-657.

samo stilske formacije realizma 1880-ih i 1890-ih godina, društveno-analitičke funkcije književnosti već i razvoju specifičnih humorističko-parodijskih književnih oblika do tada nepoznatih u hrvatskoj književnosti.⁶ Istaknutiji pravaši i književnici poput Starčevića, Augusta Harambašića, Ante Kovačića i Antuna Gustava Matoša prepoznali su potencijal humora⁷ i satire⁸ kao sredstava političke propagande, pa i svojevrnog obračuna s neistomišljenicima i vladajućim strukturama. Bez težnje za sveobuhvatnošću, ovaj tekst želi se ograničiti samo na određene segmente pravaške satire i humora ukazujući na njihovu prisutnost i važnost unutar devetnaestostoljetnog pravaštva.

Da će humor i satira predstavljati bitne odrednice pravaškoga djelovanja moglo se naslutiti još 1867. godine. O tomu svjedoči vrlo neobična činjenica da prva pravaška tiskovina nije bila dnevno-politički ili strogo rečeno informativni list. Upravo suprotno, za svoje prvo glasilo Starčević je odabrao izdavati humorističko-satirički list *Zvekan*. Prije *Zvekana* u Hrvatskoj je 1861. godine postojao jedan sličan list, *Podravski jež*, koji je nažalost, uslijed progona i pritisaka vlasti, izašao samo u prvom i ujedno zadnjem broju.⁹ Stoga su Starčevićeve satire i karikature objavljivane u *Zvekanu* predstavljale veliku novost u hrvatskoj publicistici čime bi se mogao objasniti slab uspjeh koji je postigao Starčevićev privjenac.¹⁰ U rasvjetljavanju Starčevićevih dvojbi glede forme i opsega kojom bi se trebalo ozbiljnije politički angažirati ilustrativan je predgovor njegovim *Pismima Magjaloralah* koji nosi naslov *Na štioca*. U njemu Starčević, prepričavajući razgovore i dogovore s Kvaternikom i dr. Ivanom Matokom oko prvog glasila, obrazlaže svoje viđenje najpogodnijih oblika koji bi s jedne strane čitatelje morali zanimati, a s druge ih strane nešto i podučiti. Zato je potrebno donijeti jedan duži navod:

„Dnevnik, još i tjednik, podnaša okratke članke. Spis kratak lakše se čita. Sva-ki dan donosi novicah. Dade se sitnjariah uplesti. Čestje čitajuć, bolje se prima i pamti. A dugačke razprave ne navlače na čitanje; obćinstvo im nije viklo;

6. Nemeć, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, (Zagreb: Znanje, 1994.), 138.-139.

7. Pod humorom se misli na „nezlobno prikazivanje smiješnoga, iznošenje događaja, ljudskih nedostataka i slabosti u neuvredljivo-komičnom, smiješnom obliku.“ Vidjeti: Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, (Zagreb: Školska knjiga, 2007.), 560.

8. Iako je pojam satire višeznačan ovdje se ne misli na satiru kao zasebnu književnu vrstu koja zadovoljava određene formalne i strukturalne elemente poput vrste stiha nego na satiru kao strukturalni princip u skladu s kojim se oblikuje književno djelo, a koji karakterizira zlobno i veoma oštro osuđivanje pojava i karaktera. Vidjeti: Živković, Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina*, (Beograd: Nolit, 1986.), 694.; Solar, Milivoj, *Teorija književnosti*, IV. neizmijenjeno izdanje, (Zagreb: Školska knjiga, 1974.), 192.

9. Više u: Golob, Antun, „Podravski jež“ Dragutina Antoleka – prvi humoristički list na hrvatskom jeziku“, *Godišnjak Gradskog Muzeja Varaždin*, vol. 6. br. 6., 1981., 141.–144.

10. Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, (Zagreb: Stvarnost, 1962.), 236.

znanstvene preredki razume, još redji za nje mare; oveće pripovedke, bile i najbolje, predugačkim čekanjem i prekasnim nastavljanjem ubijaju želju čitatelja; državne prepirke i stvari bljutave su, nad-a sve kod nas; društvena života, vredna protresivati, neima; glumnica je ruglo; o drugih umitjah ni govora; knjižtva neima, vladajuće čerčkanje nije van plaćena sramota; o gospodarstvu nitko ni nesanja. Dakle što da pišemo u svezke? Čime da napunimo prostor što nam od suhoparne politike preteče.“¹¹

Negativno i vrlo pesimistično ocjenjujući tadašnje stanje hrvatskoga društva Starčević dolazi na ideju da kroz samo na prvi pogled laganu i ležerniju formu, služeći se satirom i humorom, pokuša svojim idejama osigurati jači odjek među širim pučanstvom. Može se govoriti o dvjema prednostima koje humorističko-satirički pristup ima nad pokušajem izlaganja nauka kroz ozbiljne studije, eseje i rasprave. Prva, koristeći se humorom i satirovom te raznim izražajnim formama Starčević može slobodnije iznositi svoje negativne ocjene o, po njegovom mišljenju, vrlo pogubnim hrvatskim prilikama.¹² Ne bi trebalo odbaciti niti mogućnost kamufliranja oštrih i bespoštednih kritika u komično ruho koje bi tako mogle lakše proći ispod radara cenzure. Druga, satira bi mogla poslužiti kao kohezivni čimbenik koji će stvoriti poseban odnos između Starčevića i njegovih budućih pristaša za koje on želi da usvoje njegova gledišta. Drugim riječima, posredstvom satire Starčević želi stvoriti širi konsenzus oko temeljnih etičkih i političkih načela koja bi imala služiti kao mjerilo za ocjenjivanje događaja, pojava i ljudi. Konsenzus je zapravo jedna od premisa na kojima satira počiva. Satira je moguća onda kada između satiričara i publike postoji implicitni dogovor glede toga koje su pojave i ljudi nepoželjni, pa da se ih onda može uzeti kao objekt satiričnih napada.¹³

U *Zvekanu* je Starčević objavio važnu i poznatu raspravu *Bi-li ka Slavstvu ili ka Hrvatsvu?* u kojoj kroz dijalošku formu, po principu pitanje-odgovor, izlaže načela svojeg pravaštva kao i nazore o slavenstvu i jugoslavenstvu.¹⁴ Ovdje se ipak želi više pozornosti

11. Starčević, Ante, *Pisma Magjarolacah*, Djela dr. Ante Starčevića svezak VI., (Varaždin: Inačica, 1995.), III-IV

12. Turkalj, Jasna, „Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande“, *Povijesni prilozi*, vol. 18. br. 18., 1999., 130.

13. Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, (Princeton: Princeton University Press, 1971.), 224.

14. Više u: Turkalj, *Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande*, 139.-149.; Starčević, Ante, *Bi-li ka Slavstvu ili ka Hrvatsvu? Dva razgovora (Iz Zvekana)*, (Zagreb: Tiskara Dragutina Bokaua, 1867.); Gross, *Izborni pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, 220.-226.

posvetiti pjesmama iz Starčevićeva pera koje su krasile donju polovinu svake naslovne stranice *Zvekana*.

Osim po svojem sadržaju i kritičkoj oštirci, pjesme su zanimljive i gledajući njihove formalne i kompozicijske aspekte. Starčević umije uspješno baratati s različitim vrstama stihova, strofa i stilskih izražajnih sredstava. Pjesme su pisane u osmercima i desetercima, epskim (struktura 4+6) i simetričnim (struktura 5+5) kada imitira i parodira rimsku poeziju, pri čemu Starčević nije sklon unutar iste pjesme miješati te dvije vrste stihova. U pogledu vrste strofa zapaža se šarolikost od katrena, sestina, decima, pa do korištenja strofoida sa različitim brojem stihova. Zanimljivo je kako se miješanje različitih vrsta strofe pojavljuje u onim pjesmama u kojima Starčević gradi stihove iz pozicije svojih neistomišljenika „Praktičnika“. Izostavljajući srok, sklapajući nezgrapne stihove i miješajući različite strofe Starčević se ruga svojim protivnicima ukazujući ne samo na manjkavosti njihovih političkih i etičkih načela već i stihotvornoga umijeća.

Primjerice:

„Što – li ćemo, da kako li ćemo,

Kamo ćemo, na koju li stranu?

Crna prošlost, tamnija sadašnjost,

A budućnost nada sve zagrdi:

Sve nas mrzi, kune, il prezire,

A ni sami mi se neljubimo.“¹⁵

Ili:

„Kad propada što je najsvetije,

Trbuh, prvi živalj Praktičnika,

15. „Praktičnici na 30. travnja“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. 1. br. 8. od 1. svibnja 1867.

Sad i duša koga će mi vruga?

O Zvekane, Zvekane, Zvekane!¹⁶

Pored pjesama iz *Zvekana*, Starčević se namjerno lošim pjesništvom služi i u *Pismima Magyarolacah* ponovno podmećući slabašne i patetične stihove likovima koji zagovaraju suprotne pozicije od njegovih.¹⁷ Pjesme koje piše iz vlastitih pozicija obično su pravilnog oblika (npr. četiri decime i parna rima u pjesmi *Ljubav* iz 4. broja od 1. ožujka 1867.) ili Starčević samo niže rimovane stihove u brzom ritmu poskočice dajući maha svojoj zaigranosti, kritičnosti i podrugljivosti (npr. pjesma *Matek* iz 20. broja od 1. studenog 1867.).

Od stilskih sredstava naročito su zanimljive upotrebe anafore i anadiploze. Ponovno zauzimajući suprotnu poziciju Starčević se služi anaforam i distihnim kontrastima koje povezuje na način da se sadržaj četverca prije cezure u gornjem stihu unakrsno podudara sa sadržajem šesterca nakon cezure u donjem stihu. Ili drugačije rečeno tako da sadržaj četveraca i šesteraca bude u opreci. Time se pojačava dojam moralnog siromaštva te pogubnosti oportunističkog beskičmenjaštva:

„Što hvalimo, to svi drugi grde,

Što grdimo, svi ostali hvale;

Što mrzimo, to svi drugi ljube,

Što ljubimo, svi ostali mrze;

Što nam godi to svim drugim škodi,

Što nam škodi, svim je drugim razkoš¹⁸

16. „Plać Praktičnika“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 12. od 1. srpnja 1867.

17. Više u: Slavić, Dean, „Ironija, satira i biblijski simboli u Starčevićевой knjizi *Pisma magyarolacah*“ u: *Identitet Like, korijeni i razvitak*, uredio Željko Holjevac, (Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009.), 383.-385.

18. „Tuga Praktičnika“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 14. od 1. kolovoza 1867.

U sljedećem primjeru Starčević unutar decime, po kritičko-epistemološkom ključu, zapravo dijeli strofu na dva dijela: 1) anaforičnu oktavu s unakrsnom rimom u kojoj niže besmislice i nelogičnosti da bi potom u 2) distihu parnom rimom iskazao svoju steklišku sumnjičavost:

„Da će Bogo branit vraga.

Da će Vujo pse gojiti.

Da će trbuh stajat straga.

Da će svatko vojnik biti.

Da će bezdan tko zatrpāt

Da će gnjilež žile steći.

Da će dronjak tko zakrpat.

Da će Sava natrag teći:

I to kažu, i to čujem,

Ali ni to nevjerujem.“¹⁹

Izražavajući nadu da će se njegova trezvenost i razboritost prenijeti na Hrvate, ponovno se služeći anaforam i jednolično nižući protuslovlja, Starčević pjeva:

„Ja se nadam, da odsada

Neće radit što nekada:

Ni od blaga čekat znanje,

Ni u blatu bielit pranje,

19. „Vjerovanje“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 2. od 31. siječnja 1867.

Ni za biser držat inje,
Ni za vile štovat – jarce
Ni ćelavu plesti kiku,
Ni tražiti pasju diku. –,²⁰

Pjevajući o svakojakim čudesima na svijetu Starčević začudnost izražava pomoću anadiploze i onomatopeje:

„Borme, djeco, to nij’ šala!

To nij’ šala, nit stvar mala,

Nit stvar mala, kan kolesa,

Kan kolesa, već čudesa!

Već čudesa svakom stopom:

Što sve biva sad Evropom

I Afrikom, što je bliže,

Mah u Kinu kud se stiže.

(...)

Životinjah svake kože:

Kameljonah, bjelih zmijah,

Opet ima takih lijah:

Koje laju, rokču, hržu,

20. „Nada“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 3. od 15. veljače 1867.

Il slavulja glas zavržu,
Il fičkaju kan kanarci,
Zatim bleju kano jarci.
Tko da ovo sve izbroji,
Što na zemlji žive, stoji?
Razni bojom, stasom ljudi,
Razne vjere, razne ćudi,
Od načelah i nazorah.
Ovdje ondje preko morah,²¹

Prilog 1. Naslovna stranica dvobroja *Zvekana* od 31. prosinca 1867.

Vrlo rano, još za vrijeme narodnoga preporoda, pokazavši sklonosti i za književno stvaralaštvo, Starčević je kroz svoj životni vijek uspio stvoriti respektabilan prozni i poetski opus u kojem pojedina djela poput ranije spomenutih *Pisama Magjarolacah* spadaju među same vrhove hrvatske humorističko-satiričke književnosti. Široko obrazovan i načitan, a opet i dovoljno razigran, Starčević je suveren vladar pisane riječi koju vješto kroti, razvlači i razbija služeći se mnoštvom stilskih izražajnih sredstava i književnih tehnika.²²

Nakon neuspješnog ustanka u Rakovici i Kvaternikove pogibije 1871. godine Stranka prava dolazi pod udar vlasti.²³ Josip Horvat tako piše kako je u noći s 12. na 13. listopada 1871. godine Starčević odveden u zatvor pri čemu su mu zaplijenjeni i rukop-

21. „Čudesna“, *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. 1. br. 10. od 1. lipnja 1867.

22. Više u: Derossi, Zlata, „Pjesme Ante Starčevića 1823.-1896. U povodu stote obljetnice smrti ‘Oca domovine’“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, vol. 23. br. 1, 1996., 209.–228.; Brajković, Luka, „Ante Starčević kao satiričar i humorist“, *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, vol. 34. br. 2., 2022., 621.-649.

23. Više o ustanku u Rakovici vidjeti: Gross, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, 309.-321.; obrazović, Alen, „Prikaz Rakovičke bune u novinama i hrvatskoj historiografiji“, *Pro tempore*, br. 14., 2009., 29.-39.; Nehajev, Milutin, *Rakovica: O 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1932.)

isi. Kako istragom nije utvrđena poveznica između Starčevića i događaja u Rakovici, puštaju ga iz zatvora na Badnjak iste godine.²⁴ Nakon nemilih događaja Starčević se povlači u Jastrebarsko kod svojeg nećaka i odvjetnika Davida Starčevića kojem pomaže u vođenju odvjetničke kancelarije.²⁵ Tek će krajem 70-tih godina pravaštvo ponovno uzletjeti i u 80-im godinama 19. stoljeća doživjeti svoju renesansu kada postaje masovni nacionalni pokret, a Stranka prava ozbiljna politička snaga u Saboru. Osvojivši na izborima 1884./85. godine čak 24 mandata, Stranka prava bila je na vrhuncima svoje političke snage.²⁶ Odgovor na pravaško sve veće osnaživanje stigao je vrlo brzo tako da je 1883. godine za bana postavljen Khuen Héderváry s jasnom zadaćom slamanja hrvatskog nacionalnog naboja i političkog otpora.²⁷

U 80-im godinama na novinskoj sceni Banske Hrvatske počinju se pojavljivati humorističko-satirički listovi koje treba barem u kratkim crtama spomenuti. Tim više što predstavljaju pravaški specifikum s obzirom na to da ih ostale političke stranke u načelu nisu pokretale.²⁸

Prvi se na novinskoj sceni 1. srpnja 1881. godine pojavio *Vragoljan* koji je izlazio u Bakru, a glavni mu je urednik i ujedno nakladnik, do odlaska na odsluženje zatvorske kazne u svibnju 1886. godine, bio Rudolfo Desselbrunner kojeg je do zadnjeg broja 20. srpnja 1886. zamijenio Božidar Verzenassi.²⁹ Nastavljajući Starčevićevim stopama *Vragoljan* donosi raznovrsne slikovne priloge i karikature, te prozne i pjesničke uratke na različitim dijalektima. Relevantnost ovih dijalektalnih satiričkih priloga rano je uvidio Aleksandar Flaker govoreći o njima kao subliterarnim oblicima koji podrivaju i osporavaju uspostavljeni kanon hrvatske štokavske književnosti.³⁰ Osim književnih priloga, u listu su se u svakom broju objavljivali dopisi iz različitih dijelova Hrvatske kao i „‘Vragoljan’ piše koledar“ u kojem se kroz nekoliko riječi po danima donosila vijest o nekom

24. Horvat, Josip, *Ante Starčević: Kulturno-povjesna slika*, (Zagreb: Naklada Ante Velzek, 1940.), 346.-347.

25. Šegvić, Kerubin, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, (Zagreb: Tiskara Hrvatske stranke prava d.d., 1911.), 261.

26. Više o predmetnim izborima u: Turkalj, Jasna, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.), 267.-353.

27. Više o banu Khuenu u: Heka, Ladislav, „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 37. br. 3., 2016., 1065.-1099.; Heka, Ladislav, „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, vol. 16. br. 1., 2016., 199.-226.; Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 225.-250., 380.-404.; Gross, *Lzorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, 407.-424., 507.-537.

28. Turkalj, Jasna, „Pravaški humorističko-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 32. br. 3., 2000., 464.

29. *Ibid.*, 465.

30. Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, Drugo izdanje, (Zagreb: SNL, 1986.), 331.

aktualnom zbivanju, ali u satiričnoj maniri. Teško je bez iscrpnih istraživanja dešifrirati svaki objavljeni prilog s obzirom na to da su se referirali na dnevno-političke događaje. Usprkos tome, može se reći da je *Vragoljan* nastavio *Zvekanovim* stopama oštro kritizirajući i ismijavajući vladajuće strukture, poput bana Khuena i ugarskog predsjednika vlade Kalmana Tisze, pa sve do raznih saborskih zastupnika i javnih osoba poput Josipa Miškatovića, Nikole Krestića, Matije Mrazovića, Mirka Hrvata itd.

Napadi su, u Starčevićevom duhu, bili usmjereni prema političkome sluganstvu, beskarakternosti i sebičnome osobnom probitku ne mareći za nacionalne interese. Za ilustraciju se može uzeti Miškatovića, jer se njegovo ime dosta često spominje. Miškatović je nakon 1873. godine počeo zastupati unionistička stajališta, a od 1880. godine postaje i osloncem vlasti, pa *Vragoljan* pjeva:

„Dok se nije slavio u Pešti sveti Išta

A u našem Zagrebu gradu sveti Pišta

Nije bilo za nas narodnjake u Hrvatskoj

ništa.“³¹

Zatim se od 2. do 6. broja iz 1882. godine donosi rubrika „Poslanice knjige narodnjačke mudrosti ili savjeti Salomona Miška“. Jedna od takvih mudrosti je recimo ova: „IV. Sinko, goji svoje tielo, naposeb trbuh i bradu, jer brada gle! kako je liepi ures lica, a debeo trbuh čovječjega tiela.“³² Nadovezujući se na bradu, *Vragoljan* u jednom drugom broju donosi telegrafsku vijest iz Zagreba koja glasi: „Prvoga maja obrijati će se svečano prorok Miško Tović. Dlačice svete brade razdieliti će se medju narod kao relikvie, a prisustvovati će tomu svetčanomu činu sav kor i kapitolium.“³³ Osim političkih, napadi na Miškatovića znali su poprimiti i prilično osobne note. Tako se u jednom od koledara donosi vijest od ponedjeljka 1. veljače 1886. kako „Miškatović priznaje iz vlastita iz-

31. „Proročanstvo našega bradatoga proroka Miškeca od god. 1870. dalje.“, *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 4. od 15. veljače 1882.

32. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 2. od 15. siječnja 1882.

33. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 9. od 1. svibnja 1882.

kustva – vino i alkohol.“³⁴

Dolaskom Khuena na vlast počinje sve veći nadzor nad listom tako da se od 1884. godine na dalje u gotovo svakom broju mogu pronaći jedan ili više zaplijenjenih priloga. Teško stanje lista izraženo je u stihovima:

„Ja se zovem Vragoljan

Stog me slabo ciene,

I za kaznu svaki dan

Nemilice pliene

Govorim bo голу laž,

Zato me progone

Svi s istine što ne baš

Gorke suze rone“³⁵

Ovdje će se istaknuti samo jedan primjer stoga što je zanimljiv i s književnoga gledišta. U 6. broju lista od 20. ožujka 1884. godine pojavila se „Vragoderova pjevanija“ pod naslovljena i žanrovski određena kao parodija. U 9. broju od 6. svibnja trebao se pojaviti idući nastavak, ali taj dio stoji zaplijenjen uz objašnjenje iz odluke Kraljevskog sudbenog stola u idućem, 10. broju od 20. svibnja, kako je isti uklonjen zato jer se u njemu nastoji „osoba ministra-predsjednika kao glavarara državne vlasti i bana trojedne kraljevine, ruglu izvrći“. Treći nastavak donesen je u 14. broju od 20. srpnja. U 15. broju od 6. kolovoza ponovno dolazi do zaplijene, a u idućem se od 20. kolovoza donosi obrazloženje kako je razlog taj da se u spornome tekstu „nastoji (...) razdraživati druge na mržnje i preziranje

34. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. VI. br. 4. od 20. veljače 1886.

35. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 24. od 20. prosinca 1884.

proti osobi Njegove Preuzvišenosti bana u obziru njegova uredovanja“. Ono što stvara poteškoću jest to da je treći nastavak („Club-četa“) objavljen. Zatim je u idućem broju došlo do zaplijene priloga koji je ponovno nosio isti naziv, pa nije jasno je li bilo riječi o ponovnom tiskanju jedno te istoga priloga ili se radilo o nastavku ranije objavljenog trećeg dijela. Razjašnjenju ne pomaže ni to što je u objavljenom prilogu na kraju stajalo kako „Sliedi IV. piev“.³⁶ Idući nastavci nisu nikada izašli i pitanje je jesu li uopće bili napisani.

Razlog književne zanimljivosti ovog nedovršenog spjeva jest u tome što se radi o parodiji koja je rađena po predlošku kanonskog djela Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* iz 1846. godine. Međutim, ovdje se ne radi o slučaju gdje se Mažuranićev ep koristio za obračunavanje s njim samim (kao Vilim Korajac i Ante Kovačić)³⁷ nego samo kao model za komentiranje dnevnopolitičkih zbivanja. O toj razlici u definiranju parodije kao književne vrste koja se isključivo negativno odnosi prema prototekstu i parodije koja prototekst uzima kao svojevrstni uzor već se pisalo u literaturi.³⁸ Budući da je prilog izlazio u više brojeva moglo bi se zaključiti kako je isti bio zamišljen kao petodijelni nastavak koji bi pratio strukturu Mažuranićevih pjevanja. Naslovi pjevanja izmijenjeni su u skladu s vrijednosnim sustavom pomoću kojeg se mjere objekti parodije: I. Gostba (u originalu: Agovanje), III. Club-četa (u originalu: Četa). Na mjesto Smail-age postavljen je ugarski ministar predsjednik Tisza koji materijalnim koristima osigurava poslušnost:

„Sluge zove Tisza – baszi

U sred Pešte, kule svoje

U magjarskoj, a u zemlji:

‘Ajdte amo sluge moje,

Od drugova zastupnici,

36. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV, br. 14. od 20. srpnja 1884.

37. Više u: Nemeč, Krešimir, „Književnost kao ideologija – ideologija kao književnost (Travestija Smrt babe Čengićkinje Ante Kovačića)“ u: *Tragom tradicije: ogleđi iz novije hrvatske književnosti*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1995.); Brajković, Luka, „Ante Kovačić i Vilim Korajac: dva napada na ‘Smail-agu‘“, *Ludens: časopis za jezik i književnost*, Svezak I, broj. 2., 2022., 45.-52.

38. Hutcheon, Linda, *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, (New York: Methuen, 1985.), 32., 85.; Dentith, Simon, *Parody*, (London: Routledge, 2000.), 17.; Simpson, Paul, *On the Discourse of Satire: Towards a stylistic of satirical humour*, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003.), 119.

Ajdte napred svi do jednog,

Svih vas jesam nakupoval novcem

U saboru našinskog plemena.³⁹

Dok je Mažuranićeva crnogorska četa malena i hrabra, ali zato junačka srce dotle je četa iz parodije proždrljiva i izdajnička:

„Podiže se četa mala

U sred tvrdog Zagreb-grada

Velika je, kukavna je.

U njoj jedva sto junaka;

Ne junaka poštenijeh

Sa riječmi i sa djeli,

Već sa krađom naših prava;

(...)

Koji no će umrijeti

Za gulašem paprikašem

Izdajnicima i taliri.⁴⁰

Prilog 2. *Vragoljan* od 20. ožujka 1884.

Vragoljan nije jedini pravaški humorističko-satirički list. Osim njega, dugovječniji je još bio *Bič* (izlazio od 1883. do 1886.), a od onih kraćeg vijeka trajanja izlazili su *Tries*, *Novi*

39. „Vragoderova pjevanija (Parodija) I.“, *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 6. od 20. ožujka 1884. usp. Mažuranić, Ivan, *Smrt Smail-age Čengića*, (Zagreb: Zora, 1965.), 41.

40. „Vragoderova pjevanija (Parodija) III.“, *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 14. od 20. srpnja 1884. usp. Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, 54.

*Bič, Osa, Štipavac i Ćuk.*⁴¹ Na ovom se mjestu zbog opsega ipak nije moguće detaljnije baviti priložima u svakom pojedinačnom listu.

Od značajnijih suradnika pravaških listova, naročito *Vragoljana* i *Biča*, treba istaknuti pravaškoga barda Augusta Harambašića (1861.-1911.). Harambašić je svoje satirične priloge uglavnom objavljivao pod pseudonimom Grga Kaloper. Podredivši dobar dio svoga opusa propagandnim potrebama Stranke prava Harambašić se prometnuo u najistaknutiju pjesničku perjanicu pravaša.⁴² Bilo da piše budnice Hrvatskoj ili ode Starčeviću, bilo da izruguje unionističke i narodnjačke prvake Harambašić je zaneseni pravaš. Kao umješni stihotvorac Harambašić piše mnogo i s lakoćom premda često ne uspijeva, zbog tereta političke tendencije, stvoriti značajnije pjesničke priloge koji ostaju na razini dnevnopolitičke pamfletistike bez veće umjetničke vrijednosti. Kao ogledne primjere stekliških napada na političke neistomišljenike može se spomenuti Harambašićev pjesnički ciklus „Milim praktičnikom: Smjerni odi velikoj gospodi“ u kojima se izruguje Miškatoviću, Jovanu Živkoviću, Krestiću, Mrazoviću, Stjepanu Spevecu, Arminu Paviću i mnogim drugima. Svaku bi od napadnutih osoba Harambašić „počastio“ i prigodnim posprdnim nadimkom (npr. Nikiši zvonaru, Jocanu, Dru. Stjepanu S. Pevcu, Mirku Prostatku, Jozi Mišku Toviću itd.). Po količini kreativnosti, ali ne i po estetskoj vrijednosti, važno je spomenuti i one Harambašićeve priloge koji se ističu bilo po koncepciji, bilo po svojoj izvedbi. Prva je „Mala abeceda za veliku političku djecu“ u kojoj Harambašić u sestinama (rima: aa bb aa) ispunjava sva slova abecede političkim sadržajem:

„F, f, f,

Zagrebu je Amruš chef!

Pa će još na želje naše

Iz njeg stjerat sve pravaše!

F, f, f,

41. Više u: Turkalj, *Pravaški humorističko-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća*, 465.-472.

42. Više o Harambašićevoj nesatiričkoj poeziji u: Šicel, Miroslav, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća: Knjiga II. Realizam*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2005.), 47.-56. i uvodna studija Nedjeljka Mihanovića u: *August Harambašić. Pjesme i proza. Fran Mažuranić. Lišće i druga prozna djela*., Pet stoljeća hrvatske književnosti, (Zagreb: Zora, 1966.), 7.-24.; Barac, Antun, *Veličina malenih*, (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947.), 174.-240.

Zagrebu je Amruš chef⁴³

Nakon što u Saboru nije prošao prijedlog gradonačelnika Milana Amruša da se osnuje medicinski fakultet, Harambašić maštovito komentira navedeni događaj pišući „španjolsku“ baladu:

„Don Emilios Amrussjanos,

Unos grandos Obzorjanos,

(...)

Se žestokos zaljubljasos

Nellos unos pucos mlados:

Fakultados Medikados,

Los imajos vrlos rados.

Don Stefanos Popofichos,

De los Serbos, grandos viechos,

(...)

Bios jakos ljubomoros

Ko jedados gljivos noros;

Namišljados ubijados

Fakultados Medikados.⁴⁴

43. Harambašić, August, Šala i satira, Ukupna djela Augusta Harambašića, Svezak VII. (Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944.), 239.

44. Ibid., 220.

Povodeći se ranijim uratkom srpskog pjesnika Jovana Jovanovića Zmaja, Harambašić komentira dnevnu politiku tako da kontekst izrijekom premješta u Japan, a pravno-političke pojmove supstituira komičnim jezičnim konstrukcijama (aha-haha, ehe-he-he, ihi-hihi, oho-hoho, uhu-huhu):

„Mudri vladar Japaneza,

Po imenu Čindra-Taha,

Dade lane svom narodu

Tako zvani aha-haha; (ustav)

A zahvalni Japanezi

Zavikaše iz sveg maha,

Da je svuda orilo se:

‘Aha-haha, aha-haha!’⁴⁵

Posljednji pravaški pisac kojim će se zaključiti ovaj kratki osvrt je Ante Kovačić (1850.-1889.). Zanimljivo je kako Kovačića i Harambašića ne povezuju samo satira i pravaštvo već i smrt od duševnih oboljenja u bolnici u Stenjevcu. Od svih pisaca pravaške orijentacije možda je upravo Kovačić po svojoj žestini napadaja bio najbliži Starčeviću. Vatren i temperamentan, Kovačić je svoju eksplozivnu narav utkao u svoja djela. U kojoj god proznoj ili pjesničkoj vrsti pisao, Kovačić je uvijek znao naći mjesta za kritiku i ismijavanje. U romanima je to primjerice ilirizam (*Fiskal*), malograđanština (*Medju žabari*) ili Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (*U registraturi*).⁴⁶ Nije mu strana niti kritika vodećih političkih i književnih osoba. Tako su se u travestiji *Smrt Babe Čengiĉkinje* iz 1880. godine na udaru našli ban Ivan Mažuranić kao i mnogi drugi narodnjaci i unionisti. Kovačić je poznat i po svojim oštrim polemikama koje je vodio sa primjerice Augustom

45. Ibid., 205.

46. Više o Kovačićevim romanima u: Nemeč, *Povijest hrvatskog romana*, 168.-183.

Šenoom (nazivajući ga „Šenojom“ i „literarnim gavanom“) ili Rikardom Jorgovanićem koji je napisao negativnu recenziju njegove *Baruničine ljubavi*.⁴⁷ Kao svojevrсни nastavak Starčevićevih *Pisama Magjalaracah* Kovačić je u pravaškom listu *Sloboda* objavio niz feljtona „Iz Bombaja“. O njima se u literaturi kaže kako su primjer najvehementnije esejističke proze toga vremena.⁴⁸ U tim feljtonima, kao ranije Starčević, Kovačić miješa prozno pripovijedanje i stihove negativno se osvrćući na aktualne političke i društvene događaje. Kada je saborski zastupnik Marko Lončarić bio gađan trulim jajima na Jelačićevu trgu Kovačić je taj događaj iskoristio da napiše političku satiru duhovita naslova „Doktor Marko u kajgani: Tragikomedija iz mučeničkoga života nagodbenjaka u Banovini. Od travestatora Čengiĉkinje“. Kovačićeva oštrina i duhovitost vidljive su već u početnim rečenicama: „Doktor Marko velik je poput babilonske kule. Njegov trbuh je užasna mješina, koja voljko i blagonaklono snosi udarce Markovih šaka: ‘To je moja domovina!’. Doktor Marko je slika i prilika nagodbenjaka i šarenjaka u Banovini. Doktor Marko sa svojim drugovi bije narod svoj kamenom i ruglom – a narod njega kruhom. Ne, za saborskih sjednica u Zagrebu počastio ga gnjilimi jaji. Po bijelu danu tri stotine kano tuču šlaprtaka sasuo narod na Marka. U tren bijaše Marko sav oblijan – ne krvlju, nego žutom tekućinom od jaja!“.⁴⁹ Nekoliko dana pošto je Mažuranić položio bansku čast Kovačić u „Slobodi“ piše četiri soneta naslovljena „Živim pokojnikom“ posvećujući ih Mažuraniću, Miškatoviću, Strossmayeru i Mrazoviću.⁵⁰ Osim pjesama kojima se doticao dnevne politike, Kovačić je znao napisati dobre premda nedovoljno dotjerane stihove kojima je ocrtavao univerzalne tipove politički labilnih pojedinaca bez časti i poštenja (npr. „Velikani“, „Trbuhu“, „Kameleonu“, „Velikom patuljku“).⁵¹ Kovačićevu sklonost satiri i parodiji može se stoga promatrati kao „težnju za dekanonizacijom struktura dotadašnje hrvatske književnosti“.⁵²

Pouzdana se može reći kako satira i humor imaju u povijesti pravaškoga pokreta konstitutivan značaj. Humor i satira nisu bili samo neka vrsta ukrasa u pravaškome djelovanju već se sasvim dobro uklapaju u pravaški radikalizam i buntovnost. Starčevićeva

47. Više o Kovačićevim polemikama u: Šicel, Miroslav, *Kovačić*, (Zagreb: Globus, 1984.), 50.-77.

48. Prosperov Novak, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti*, Svezak II., (Split: Marjan tisak, 2004.), 109.

49. Kovačić, Ante, *Feljtoni i članci*, (Zagreb: JAZU, 1952.), 124.

50. Kovačić, Ante, *Stihovi*, (Zagreb: JAZU, 1949.), 105.-107., 270.

51. Više o Kovačićevim pjesmama i njihovoj metrici u: Pavličić, Pavao, „Ante Kovačić kao stihotvorac“, *Dani Hvarškoga kazališta: Grada i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 26. br. 1., 2000., 113.-135.

52. Flaker, *Stilske formacije*, 175.

je zasluga u tome što je shvatio važnost podrivanja vodećih autoriteta u političkome djelovanju. Političke protivnike koji su mahom bili i dio vladajućih struktura trebalo je ocrniti i negativno ih prikazati kako bi u prvi plan došla pravaška beskompromisnost. Za tu se zadaću satira i humor pokazuju kao djelotvorna „oružja“. Njihovim posredstvom se političke protivnike ne samo kritizira nego i degradira na razinu poltrona i karikatura praveći od njih ruglo i predmet posprdnog ismijavanja. Time se ostvaruje važan politički učinak koji su prepoznali i sami birači birajući pravaše u Sabor. S druge strane, čini se kako je izbor satire kao važnog mehanizma u političkoj areni bio posve razumljiv kada se uzme u obzir pozicija pravaša. Satira je, može se reći, u načelu oružje kojim onaj tko je slabiji udara na onog tko je jači. Ispočetka marginalna skupina, pravaši su bili politički slabiji ne imajući na raspolaganju neka druga sredstva koja su bila dostupna razvikanijim skupinama ili strankama (npr. financijsku stabilnost, uhodana stranačka glasila i sl.). Služeći se satikom i humorom pravaši su na neki način shvatili svoju trenutno nedovoljnu moć i utjecaj, ali su također pokazali odvažnost ulazeći u okršaje s tada mnogo jačim političkim skupinama no što su sami bili. Spretno koristeći izražajne mogućnosti satire i humora, ali ne samo njih, pravaši su vremenom uspjeli ojačati do te mjere da postanu nacionalni pokret i trn u oku vladajućima. Stoga su u 19. stoljeću humor i satira ne samo bitne odrednice pravaškoga djelovanja već i njihov prepoznatljiv zaštitni znak. Kasnije će humorističko-satirička komponenta postupno jenjavati i praktički posve nestati u suvremenom pravaštvu naših dana.

LITERATURA

1. August Harambašić. *Pjesme i proza. Fran Mažuranić. Lišće i druga prozna djela.*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb: Zora, 1966.
2. Barac, Antun, *Veličina malenih*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947.
3. Brajković, Luka, „Ante Kovačić i Vilim Korajac: dva napada na ‘Smail-agu’“, *Ludens: časopis za jezik i književnost*, Svezak I. broj. 2., 2022., 45.-52.
4. Brajković, Luka, „Ante Starčević kao satiričar i humorist“, *FLUMINENSIA : časopis za filološka istraživanja*, vol. 34. br. 2., 2022., 621.-649.

5. Dentith, Simon, *Parody*, London: Routledge, 2000.
6. Derossi, Zlata, „Pjesme Ante Starčevića 1823.-1896. U povodu stote obljetnice smrti ‘Oca domovine’“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, vol. 23. br. 1, 1996., 209.–228.
7. Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije*, Drugo izdanje, Zagreb: SNL, 1986.
8. Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton: Princeton University Press, 1971.
9. Golob, Antun, „‘Podravski jež’ Dragutina Antoleka – prvi humoristički list na hrvatskom jeziku“, *Godišnjak Gradskog Muzeja Varaždin*, vol. 6. br. 6., 1981., 141.–144.
10. Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb: Golden marketing, 2000.
11. Harambašić, August, Šala i satira, Ukupna djela Augusta Harambašića, Svezak VII. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944.
12. Heka, Ladislav, „Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 37. br. 3., 2016., 1065.-1099.
13. Heka, Ladislav, „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje“, *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, vol. 16. br. 1., 2016., 199.-226.
14. Horvat, Josip, *Ante Starčević: Kulturno-povjesna slika*, Zagreb: Naklada Ante Velzek, 1940.
15. Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Zagreb: Stvarnost, 1962.
16. Hutcheon, Linda, *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, New York: Methuen, 1985.
17. Jareb, Mario, „Hrvatski nacionalisti i djelo Ante Starčevića: Od atentata u Marseilleu do uspostave Nezavisne Države Hrvatske (1934.-1941.)“ u: *Pravaška misao i politika: Zbornik radova*, uredili Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007.), 277.-298.

18. Jelčić, Dubravko, „Hrvatska književnost i pravaštvo. Izvodi iz ‘Povijesti hrvatske književnosti’“ u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, uredili Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.), 69.–103.
19. Jonjić, Tomislav, „Ante Starčević u ideološko-političkim previranjima uoči Drugoga svjetskog rata“ u: *Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017.), 11.-32.
20. Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Školska knjiga, 2007.
21. Kolar, Mira, „Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske“, *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, vol. 22. br. 1., 1995., 267.-292.
22. Kovačić, Ante, *Stihovi*, Zagreb: JAZU, 1949.
23. Kovačić, Ante, *Feltoni i članci*, Zagreb: JAZU, 1952.
24. Mažuranić, Ivan, *Smrt Smail-age Čengića*, Zagreb: Zora, 1965.
25. Nehajev, Milutin, *Rakovica: O 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Zagreb: Matica hrvatska, 1932.
26. Nemeč, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb: Znanje, 1994.
27. Nemeč, Krešimir, „Književnost kao ideologija – ideologija kao književnost (Travestija Smrt babe Čengićkinje Ante Kovačića)“ u: *Tragom tradicije: ogledi iz novije hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1995.
28. Nemeč, Krešimir, „Pravaštvo u hrvatska književnost“ u: *Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017., 463.–489.
29. Obrazović, Alen, „Prikaz Rakovičke bune u novinama i hrvatskoj historiografiji“, *Pro tempore*, br. 14., 2009., 29.-39.

30. Pavličić, Pavao, „Ante Kovačić kao stihotvorac“, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 26. br. 1., 2000., 113.-135.
31. Prosperov Novak, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti*, Svezak II., Split: Marjan tisak, 2004.
32. Simpson, Paul, *On the Discourse of Satire: Towards a stylistic of satirical humour*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003.
33. Slavić, Dean, „Ironija, satira i biblijski simboli u Starčevićевой knjizi *Pisma magjarolacah*“ u: *Identitet Like, korijeni i razvitak*, uredio Željko Holjevac, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009., 375.-397.
34. Solar, Milivoj, *Teorija književnosti*, IV. neizmijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1974.
35. Starčević, Ante, *Bi-li ka Slavstvu ili ka Hrvatsvu? Dva razgovora (Iz Zvekana.)*, Zagreb: Tiskara Dragutina Bokaua, 1867.
36. Starčević, Ante, *Pisma Magjarolacah*, Djela dr. Ante Starčevića svezak VI., Varaždin: Inačica, 1995.
37. Šegvić, Kerubin, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, Zagreb: Tiskara Hrvatske stranke prava d.d., 1911.
38. Šicel, Miroslav, *Kovačić*, Zagreb: Globus, 1984.
39. Šicel, Miroslav, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća: Knjiga II. Realizam*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2005.
40. Turkalj, Jasna, „Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande“, *Povijesni prilozi*, vol. 18. br. 18., 1999., 121.-160.
41. Turkalj, Jasna, „Pravaški humorističko-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 32. br. 3., 2000., 463.-472.
42. Turkalj, Jasna, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
43. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 2. od 15. siječnja 1882.

44. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 4. od 15. veljače 1882.
45. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. II. br. 9. od 1. svibnja 1882.
46. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 6. od 20. ožujka 1884.
47. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 14. od 20. srpnja 1884.
48. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. IV. br. 24. od 20. prosinca 1884.
49. *Vragoljan: Humorističko-satirički list*, god. VI. br. 4. od 20. veljače 1886.
50. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 2. od 31. siječnja 1867.
51. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 3. od 15. veljače 1867.
52. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 8. od 1. svibnja 1867.
53. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 10. od 1. lipnja 1867.
54. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 12. od 1. srpnja 1867.
55. *Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I. br. 14. od 1. kolovoza 1867.
56. Živković, Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986.